

შუქია აფრილონიძე

ტოპონიმია და ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები

ტოპონიმები, ანუ გეოგრაფიული სახელები საკუთარ სახელთა უფართოესი წრის ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ჯგუფს შეადგენს. ეს მნიშვნელობა შეპირობებულია, პირველ ყოვლისა, მათი სამისამართო ფუნქციით. ამის გამო გეოგრაფიულ სახელებს, მეტადრე დიდი ობიექტების სახელებს - როგორც ბუნებრივის (ზღვები, ტბები, მთები, მდინარეები...), ისე ხელოვნურისას (ქალაქები და სხვა დასახლებული პუნქტები) და მათი მართლწერის წესების, აგრეთვე სხვა ენებზე ამ სახელთა ტრანსლიტერაციის წესების დამუშავებას სახელმწიფოებრივი ფუნქცია ენიჭება.

ამრიგად, ტოპონიმთა ორთოგრაფია საერთაშორისო სტანდარტიზაციის საკითხთაგანია და საქართველოს ყველა განათლებული მოქალაქე მოვალეა იცნობდეს იმ ქვეყნის გეოგრაფიულ სახელებს, რომელშიც ცხოვრობს, და სწორად იყენებდეს მათ როგორც ზეპირ, ისე (და განსაკუთრებით) წერიტს მეტყველებაში.

ქართული ენის იშვიატმა ორთოგრაფიულმა თვისებამ — ბგერისა (ფონემის) და ასოს (გრაფემის) ზედმიწევნითმა (ასე ვთქვათ, “უნაშო“) შესატყვისობამ, მეორე მხრივ კი — ქართული სალიტერატურო ენის ხანგრძლივმა და მდიდარმა ტრადიციებმა ქართველ ნორმალისატორებს დიდად გაუადვილა მუშაობა, თუმცა არც საკომპენსაციო სირთულე დაჰკლებია მათს მუშაობას. ამ მხრივ მხედველობაში გვაქვს გეოგრაფიულ სახელთა კუმშვა-კვეცის საკითხი, ისევე როგორც რთული სტრუქტურის ტოპონიმთა შემთხვევაში — მათი კომპონენტების შერწყმულად თუ ცალ-ცალკე წერის პრაქტიკა, ხოლო უცხოურ ტოპონიმთა ქართულად გადმოღებისას თავს იჩენს სპეციფიკური თანხმონების ქართული გრაფემებით გადმოცემის, ანუ ტრანსლიტერაციის, რიგ შემთხვევაში კი — თარგმნის საკითხიც.

წინამდებარე წერილის მიზანია იმ სახელმძღვანელო პრინციპების გამოყოფა, რომელთაც ეყრდნობა ტოპონიმთა დაწერილობის ორთოგრაფიული ნორმები როგორც საკუთრივ ქართული (ან საქართველოს) ტოპონიმების, ისე უცხოური ანალოგიური მასალის ქართულად გაფორმებისას.¹

¹ უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ მიმართულებით დიდი მუშაობა ჩატარა ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიასთან (ქსე) არსებულმა სატრანსკრიფციო ჯგუფმა **ივანე გიგინეიშვილის** ხელმძღვანელობით: **კონა გიგინეიშვილი, მიხეილ ჭაბაშვილი, ალექსანდრე კობახიძე**. ამ მუშაობის შედეგად მომზადდა და გამოიცა ხუტი ორთოგრაფიული

I. ტობონიმების კუმშვა-კვეცა

ა. გეოგრაფიულ სახელებს შუალედური ადგილი უჭირავთ სხვა საკუთარ სახელებსა (ადამიანთა, ხალხთა, ცხოველთა და სხვ.) და საზოგადო სახელებს შორის, რაკი ტობონიმებში ხშირად მონაწილეობს გეოგრაფიული ადგილის აღმნიშვნელი საზოგადო სახელები: **ქალაქი, სოფელი, უბანი... მთა, ქედი, წყალი, წყარო... ყანა, ტყე** და ა.შ. ამის გამო გეოგრაფიული სახელები ხშირად ისევე იქცევა, როგორც ზემოაღნიშნული სახელები: ზოგი იკუმშება (შდრ. აპელატივი **უბანი** > *უმანი: **უბნ-ის** > **-უმნის**), ტობონიმი აბასთუმანი (**აბასთუმნის**); ზოგიც იკვეცება: შდრ. აგრეთვე: **ციხე (ციხის)** და **ახალციხე (ახალციხის)** და მისთ. ხოლო ზოგი ისევე არ იცვლება, როგორც ცალკე მდგომი სათანადო საზოგადო სახელი (შდრ.: აპელატივი **ქალაქი** და ტობონიმი **ახალქალაქი**).

არის პირუკუ შემთხვევებიც, როცა რთული შედგენილობის ტობონიმის მეორე კომპონენტი უკვეცელია, მთელი კომპოზიტი კი — კვეცადი (შდრ.: **ჯინა** (მეგრ. = ციხე); ნათ. **ჯინას** (მეგრ. ჯინაშ), მაგრამ: **წალენჯინის**).

კუმშვის ძირითადი წესები ემთხვევა აპელატივებისას: იკუმშება ა ან ე, იშვიათად ო ხმოვნები ნარნარა **ლ, მ, ნ, რ** თანხმოვნების წინ (**ჩარგალი — ჩარგლის, ყვარელი — ყვარლის, ოკამი — ოკმის, ჭერემი — ჭერემის, ქსანი — ქსნის, ხოდაშენი — ხოდაშნის, მტკვარი — მტკვრის, ეწერი — ეწრის, იორი — ივრის...**).

ამავე წესით იკუმშება ზოგი მეზობელი ქვეყნის დედა-ქალაქის სახელწოდებაც: **ერევანი — ერევნ-ის**, აგრეთვე სპარსეთის პროვინცია **ფერეიდანი** (ნათ. **ფერეიდნ-ის**), სადაც ოთხი საუკუნის

ცნობარი, მათ შორის სამია გეოგრაფიულ სახელთა ორთოგრაფიული ლექსიკონები: **საქართველოსი** (1987, 2009), **საბჭოთა კავშირისა** (1987) და **საზღვარგარეთის ქვეყნებისა** (1989). მათ წინ უსწრებდა ვარლამ თოფურიას და ივანე გიგინეიშვილის ავტორობით 1968 წელს გამოცემული ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი“, რომელსაც ბოლოში ერთვის საკუთარ სახელთა და მათ შორის გეოგრაფიულ სახელთა 50-გვერდიანი ვრცელი სია (1045-1094).

2001 წ. არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ქართული მეტყველების კულტურის განყოფილების ბაზაზე მომზადდა და 2002 წელს გამოიცა **„უურნალისტიკის სტილისტიკური ცნობარი“**, რომელშიც მოცემულია გაერთიანებულ ერთა ორგანიზაციაში შემაჯალი **სახელმწიფოებისა** და მათი **დედაქალაქების** ჩამონათვალი, აგრეთვე სათანადო ქვეყნებში მოქმედი **ვალუტისა** და ყველაზე გავრცელებული **ენების** შესახებ არსებული ცნობები.

წინათ გადაასახლა შაჰ-აბასმა კახეთიდან ტყვედ წაყვანილი ქართველობა; აქედან — სადაურობის სახელი **ფერეიდნელ(ებ)ი**.

უფრო სტაბილურია კვეცის საკითხი: ა-ზე ფუძეგათავებული ტოპონიმები უგამონაკლისოდ იკვეცება: **მცხეთა — მცხეთის, ავჭალა — ავჭალის** და მისთ. ეს წესი ვრცელდება მსოფლიოს ამავე მოდელის ნებისმიერ ტოპონიმზე, იქნება ის კონტინენტის, ქვეყნის, ქალაქისა თუ სხვა გეოგრაფიული ობიექტის სახელი: **ამერიკა — ამერიკის, ევროპა — ევროპის, კუბა — კუბის, ალაბამა — ალაბამის, არიზონა — არიზონის, ინდიანა — ინდიანის, ჯორჯია — ჯორჯიის, იუტა — იუტის, ბარსელონა — ბარსელონის, ჰავანა — ჰავანის** და ა.შ.²

სამაგიეროდ, უკვეცელია ის ტოპონიმები, რომლებიც ბოლოში ირთავენ დერივაციულ (სიტყვამაწარმოებელ) ა ხმოვანს: **მაკრატელა, პერანგა, ნაქერალა, ნაძვა, უნაგირა, ხიდა, ორბოძალა, რუშავა, ქუდნისლა, შავნაბადა, წყალწითელა, ხარისთვალა, ხევხმელა** და მისთ. შესაბამისად, ამ ტოპონიმთა ნათესაობითის ფორმები გვექნება: **მაკრატელას, ნაქერალას, ნაძვას, პერანგას, უნაგირას, ხიდას, ორბოძალას, რუშავას, ქუდნისლას, შავნაბადას, წყალწითელას, ხარისთვალას, ხევხმელას...**³.

² მაგრამ ამ მყარ წესს ხშირად არ იცავენ ჩვენი ჟურნალისტები თვით საქართველოს ტოპონიმთა ხმარებისას. 1990-იანი წლებში აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში მიმდინარე პროცესების გაშუქების დროს ა-ზე ფუძეგათავებულ სოფელთა სახელების ნათესაობითში ხსენებისას თბილისელი ჟურნალისტები ბოლოკიდურ ა-ს, როგორც წესი, არ კვეცდნენ: **კოხორას, გაგიდას, სიდას, ხურჩას, ორსანტიას, ოტობაიას** (მოსახლეობა). ასეთი მიდგომა, საფიქრებელია, ირიბად მეტყველებს მათთვის ამ ტოპონიმთა სრულ უცხოობას.

³ აქ ერთი შენიშვნა უნდა დავუერთოთ **ნაქერალა-ს** ან **წყალწითელა-ს** ტიპის ტოპონიმებზე მსჯელობას: საქმე ისაა, რომ პრინციპულად შეიძლება არსებობდეს **ნაქერალა** ან **წყალწითელა** უკუმშველი, ოღონდ კვეცადი სახითაც (**ნაქერალის, წყალწითელის**), მაგრამ ეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ერთსა და იმავე ეთნოლინგვისტურ რეგიონში უსხვადასხვა ობიექტის სახელებად გვექნება **ნაქერალი-ც** (რომელიც “კუმშვად” ბრუნვებში მოგვცემდა შეკუმშულ ფორმას **ნაქერლის** სახით) და **ნაქერალა-ც**. გადამწყვეტ როლს აქ ასრულებს მოცემულ რეგიონში გაბატონებული ფონეტიკური წესი კუმშვა-კვეცისა, მეზობელი დიალექტის ან ამა თუ იმ ქართველური ენის გავლენის ძალა და ა.შ. (მაგ., ზანურის გავლენის სფეროში მოქცეული ობიექტის სახელი ტოპონიმი უფრო ძნელად ექვემდებარება კუმშვა-კვეცას, ვიდრე ქართული ენის აღმოსავლურ კილოებთან მომიჯნავე რეგიონის ტოპონიმები).

ბ. რაც შეეხება ე ხმოვანზე ფუძეგათავებულ ტოპონიმებს, კვეციის უნარის მხრივ დიფერენცირებულია ქართული ან საქართველოს და უცხოური წარმოშობის ტოპონიმები, კერძოდ, ქართული მასალა აშკარად კვეციის ნიმუშებს გვიჩვენებს, მაშინ როცა არაქართული ტოპონიმები უკვეცელი რჩება. შდრ.: **საბუე — საბუის; საირმე — საირმის**, მაგრამ: **დუშანბე** (ქალაქი) — **დუშანბეს**, **იორდანე** (მდინარე) — **იორდანეს**, **ჩილე** (სახელმწიფო) — **ჩილეს**...

უკვეცელია, მეორე მხრივ, ზანური (მეგრული) წარმოშობის **ლე — ე** აფიქსებით ნაწარმოები ოიკონიმები (ანუ სოფლების სახელები), რომლებიც უპირატესად ამა თუ იმ გვარისგან იწარმოება: **ლე-ფოჩხუ-ე** (გვარიდან *ფოჩხუა*), **ლე-სხულუხ-ე** (გვარიდან *სხულუხია*) და მისთ., ან **ო — ე** აფიქსებით ნაწარმოები ტოპონიმები: **ო-ირემ-ე**, **ო-ხაჩქუ-ე** და მისთ.

გ. ფუძისეული **-ი** სუფიქსის მქონე ტოპონიმები, როგორც წესი, მხოლოდ უცხოურია და ფუძისეული **ი-ც** შენარჩუნებულია. მაგ.: **მალღი** (მიც. მალღის, მალღში), **ტაიტღი** (მიც. ტაიტღის, ტაიტღზე), **ჭაიტღი** (მიც. ჭაიტღის, ჭაიტღზე), **ნიუ-ჯერსი** (ნიუ-ჯერსიში), **ჯიბუტღი** (ჯიბუტღიში), **ფიჯი** (მიც. ფიჯის) და მისთ. ასეთივე სახელებია: მდ. **მისისიპი**, მდ. **მისურღი**, ქ. **დეღღი**, ქ. **იასი** და სხვ.

დ. **-ეთ** სუფიქსი აწარმოებს ევროპისა და აზიის, მათ შორის ვოლგისპირეთისა და კავკასიის მოკავშირე თუ ავტონომიური რესპუბლიკების სახელთა მწარმოებლად. ესენია:

თათრეთი [და არა: სათათრეთი, ტატარსტანი]

მორღვეთი [და არა: მორღვა]

სომხეთი [და არა: სასომხეთი]

ყალმუხეთი [და არა: კალმიკია]

ყარაჩაეთ-ჩერქეზეთი [და არა: ყარაჩაი-ჩერკესია]

ყაბარდო-ბალყარეთი [და არა: კაბარდინო-ბალყარია]

ყარაყალფახეთი, ყარაყალბაკეთი [და არა: კარაკალბაკია]...

ბოლო ოთხი ერთეული იმითაცაა მნიშვნელოვანი, რომ აქ რუსული **კ** ბგერის ადგილას **ყ** თანხმოვანი ჩაისმის, რომლითაც იწყება სიტყვა **ყარა** (თურქ. = შავი).

ამავე წესს ემორჩილება ჯერ კიდევ საბჭოთური ხანიდან გადმოჰყვა აზიის ისლამური რესპუბლიკების გაქართულებული სახელები: **თურქმენეთი, ყაზახეთი, ყირგიზეთი, უზბეკეთი, ტაჯიკეთი**, რომლებიც საკუთარ ენებზე **-სტან** სუფიქსით ფორმდება (ისევე როგორც მეზობელი ქრისტიანული ქვეყნის — **სომხეთის** თვითწოდება — **ჭაიასტან**, ხოლო რუსულად — ევროპული ენების გავლენით — **-ია** კომპლექსზე ფუძეგათავებული, **-ია**-ს სახით: **Армения**).

II. ტოპონიმთა თარგმნა-უთარგმნელობის საკითხი

ცალკეა განსახილველი *ტოპონიმთა თარგმნის* საკითხი. აქ გადამწყვეტ როლს თამაშობს აღსანიშნი ობიექტის რაგვარობა, სახელდობრ ის, თუ რისი სახელია ესა თუ ის ტოპონიმი: ბუნებრივი, ფიზიკურ-გეოგრაფიული ობიექტისა (მთა, ქედი, ზღვა, ტბა...) თუ დასახლებული პუნქტისა (ქალაქი, დაბა, სოფელი...).

ქვეყნებისა და სახელმწიფოთა სახელები (ე. წ. ქორონიმები), როგორც წესი, არ ითარგმნება — არც მაშინ, როცა *ეგ ზონიმურია* სახელი (ე. ი. როცა ქვეყანას *გარეწოდებით*, ანუ *ეგ ზონიმით* იხსენიებენ), და არც მაშინ, როცა სახელი *ენდონიმურია* (ე. ი. *ენდონიმით*, ანუ *თვითწოდებით* იხსენიება).

მაგრამ ქვეყნების სახელები, ჩვეულებრივ, ამა თუ იმ ენაში მოქმედი სპეციფიკური აფიქსებით იწარმოება, რაც უადვილებს ადგილობრივ მცხოვრებთ საკუთარ სახელში ამოიცნოს სათანადო ქვეყნის სახელწოდება. ამ ფუნქციით ქართულში ყველაზე მეტად იხმარება **-ეთ** სუფიქსი. იგი უპირატესად იხმარება თანამედროვე თუ ისტორიული საქართველოს მხარე-კუთხეების სახელთა ფორმანტად: **აფხაზეთი, სვანეთი, იმერეთი, მესხეთი, ჯავახეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, ლაზეთი // ჭანეთი, კახეთი, ხევსურეთი, თუშეთი, მთიულეთი, ოსეთი...**; ამათ კი, თავის მხრივ, მხარს უჭერდა ანალოგიური გზით კიდევ უფრო წვრილი დასახლებული ობიექტების — დაბებისა და სოფლების — სახელდების პრაქტიკა. ასეთი ოიკონიმებია: **დუშეთი, თიანეთი, კარაღეთი, ტბეთი, წყნეთი, კიკეთი, ბესლეთი, ცხრუკვეთი** და მრავალი სხვა.

ამრიგად, ხატოვნად რომ ვთქვათ, **-ეთ** სუფიქსმა პატარა *სოფლიდან* ამავე ძირისაგან ნაწარმოები დიდი *მსოფლიოსკენ* გადაინაცვლა! ამ სუფიქსით ქართულმა აწარმოვა თითქმის ყველა ახლო თუ შორეული მეზობელი ქვეყნის სახელები, პირველ ყოვლისა, ცხადია, ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებისა: **ჯიქეთი, ჩერქეზეთი, ბალყარეთი, დიდოეთი, ლეკეთი, ხუნძეთი, ჩაჩნეთი, ინგუშეთი, ხაზარეთი, ყალმუხეთი...** თითქმის მთელი ევროპისა და აზიის ქვეყნები ქართულში სწორედ **-ეთ** სუფიქსით გაფორმებული სახით გადმოიცემა: **რუსეთი, ჩინეთი, მონღოლეთი, ყაზახეთი, ყირგიზეთი, უზბეკეთი, ტაჯიკეთი, თურქმენეთი, თათრეთი, მორდვეთი, ბაშკირეთი, ჩუვაშეთი, თურქეთი, სომხეთი, პოლონეთი, უნგრეთი, ჩეხეთი, ბულგარეთი, რუმინეთი, მოლდავეთი, ალბანეთი, სერბეთი, ფინეთი, შვედეთი, ესტონეთი, ესპანეთი, ბასკეთი...** ორ შემთხვევაში **-ეთ** სუფიქსს შეერწყმის თავსართი **სა-ც**: **საფრანგეთი** და **საბერძნეთი**. (მათი ანალოგიით არასწორად იხსენიებენ **სომხეთს**, როგორც **სასომხეთს**).

რაც შეეხება საკუთრივ თარგმნას, პირველ ყოვლისა, ითარგმნება:

ა. “წმინდა გეოგრაფიული“ ობიექტის აღმნიშვნელი რთული სტრუქტურის, ჩვეულებრივ, ორსიტყვიანი ტოპონიმები, რომლებშიც

ხშირად მონაწილეობს თავად აღსანიშნი საზოგადო სახელები: **მთა, ქედი, მყინვარი, ზღვა, ტბა, ყურე, უბე, დაბლობი, მაღლობი, ზეგანი, ხეობა, კუნძული, ნახევარკუნძული** და მისთ.

ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ტოპონიმის სანახევრო თარგმნასთან. მაგ., **კავკასიონის ქედი, ურალის ქედი, ბაიკალის ტბა, კასპიის ზღვა** და მისთ.

მთლიანად ითარგმნება ხოლმე ზღვების სახელები, როდესაც მათში მონაწილეობს ამა თუ იმ ფერის აღმნიშვნელი მსაზღვრელი: **თეთრი ზღვა, შავი ზღვა, ყვითელი ზღვა, მეწამული ზღვა**. ჩვეულებრივ კი, ორშემადგენლიანი გეოგრაფიული სახელებიდან ითარგმნება ერთ-ერთი — საზოგადო სახელი (**მთა, ქედი, ზღვა, ტბა** და მისთ.), ან მსაზღვრელი (**დიდი, მცირე / პატარა, ცენტრალური / შუა** და ა.შ.). მეორე კომპონენტი — საკუთარი სახელი — ხან ნათესაობით ბრუნვაში დგას (**ტიბეტის ზეგანი, ოხოტის ზღვა**), ხანაც იხამებს ზომის, ორიენტაციის ან სხვა თვისების აღმნიშვნელ მსაზღვრელს (**დიდი კავკასიონი, მცირე კავკასიონი; შუა აზია, მცირე აზია** და მისთ.)

ბ. იმ ქვეყნებისა და სახელმწიფოთა სახელები, რომლებიც ამა თუ იმ პოლიტიკური გაერთიანების საფუძველზეა წარმოქმნილი, აუცილებლად ითარგმნება. სანიმუშოდ ვასახელებთ რამდენიმე ძირითად სახელმწიფოს:

ამერიკის შეერთებული შტატები (აშშ — USA); დიდი ბრიტანეთი, ანუ გაერთიანებული სამეფო (Great Britain; United Kingdom); სამხრეთ აფრიკის რესპუბლიკა (South African Republic)...

ასეთი იყო ახლო წარსულში **საბჭოთა კავშირიც (Soviet Union < Советский Союз)**.

გ. მსაზღვრელები, რომლებიც წესისამებრ ითარგმნება, არცთუ იშვიათად ქვეყნის მხარეთა (ნაწილთა) აღმნიშვნელი სახელებია. ეს მსაზღვრელები ხან თვითონ არიან საზღვრულები, ხან კი თავად განისაზღვრებიან საკუთარი მსაზღვრელებით (შდრ.: **შორეული აღმოსავლეთი** და **ახლო აღმოსავლეთი**); ამგვარი სიტყვები უპირატესად თავად გვევლინებიან მსაზღვრელებად: **დასავლეთი ევროპა, აღმოსავლეთი ევროპა; ჩრდილოეთი ამერიკა, სამხრეთი ამერიკა...** (შდრ. ეს უკანასკნელი წყვილი პოლუსების მსაზღვრელებად: **ჩრდილოეთი პოლუსი, სამხრეთი პოლუსი**).

აქ თავს იჩენს ნორმის დარღვევის შემთხვევები. კერძოდ, არცთუ იშვიათად მავანთა ნაწერებში ამ სახის მსაზღვრელები წარმოდგება ოდენ ფუძის სახით: **დასავლეთ ევროპა, სამხრეთ კავკასია** და მისთ. არც ერთ ენაში, რომელშიც კი გამოყენებულია ეს მსაზღვრელი, მოკვეცილი სახით იგი არსად არ გვხვდება; მეტიც, ყველა ენაში, სადაც კი ზედსართავი იბრუნვის, იგი ეთანხმება თავის საზღვრულს

სხვადასხვა ბრუნვაში, ხოლო გრამატიკული სქესის მქონე ენებში — სქესშიც კი: მაგ.: **Западняя Сибирь, (в) Западной Сибири.**

საფიქრებელია, რომ ამ ფორმების წარმოშობა ქართულში უკავშირდება ისეთ პრეცედენტს, როგორცაა **სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი**, რომელიც თავისთავად გრამატიკულად სწორადაა გაფორმებული — ისევე როგორც ხელობა-წოდების აღმნიშვნელი არსებითი სახელი ნათესაობითსა და მოქმედებითში იკვეცს ხოლმე **ი** ხმოვანს (მსგავსად მიცემით-ვითარებითი ბრუნვებისა: **პროფესორ შანიძის, პროფესორ შანიძით; ექიმ ალადაშვილის, ექიმ ალადაშვილით**).

მაგრამ როცა სასაუბრო მეტყველებაში ამ გრძელი სახელწოდების შემოკლების გზით ირღვევა “ადმინისტრაციული” ხასიათის დეფინიცია და ვიღებთ “წმინდა გეოგრაფიულ” დახასიათებას, შემოკლებულ სინტაგმას თვისებრივად შესაბამისი სინტაქსური მექანიზმი უნდა შეეწყოს (სახელობითში დასმული ატრიბუტული, ანუ შეთანხმებული მსაზღვრელი + საზღვრული: **სამხრეთი ოსეთი**), ამ შემოკლების ოპერაციას კი უმართებულოდ შეეწიროს მსაზღვრელის შეთანხმება საზღვრულთან (სახელობით ბრუნვაში). ამის შედეგად სინტაქსურ ურთიერთობად მივიღეთ არა მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმება ბრუნვაში (რასაც ამ ადმინისტრაციული ერთეულის გაფორმება ნებისმიერ ენაში იძლევა), არამედ *მირთვა*, რომელსაც, ჩვეულებრივ, იძლევა ზმნიზედური კონსტრუქცია, ანუ ზმნიზედის შემცველი სინტაგმა. განა სინტაგმები — **სამხრეთი პოლუსი, სამხრეთი ამერიკა** და მისთ. შეხამებანი ზმნიზედური სინტაგმებით შექმნილ მირთვის მაგალითებს გვთავაზობს?

თვალსაჩინოებისათვის მოვიყვანოთ ზმნიზედიანი სინტაგმა **აქეთ** (ან **იქით**) ვიხედები, რომელშიც უფორმო სიტყვა (**აქეთ / იქით**) ეხამება ზმნას (ვიხედები). მაგრამ შეიძლება ზმნიზედა გადავაქციოთ მსაზღვრელად, თუ მას არსებით სახელს შევუწყობთ: **აქეთა მხარე, იქითა ნაპირი**. როცა ზმნიზედას ხმოვანი /ა/ დაემატა, ამით იგი ატრიბუტულ მსაზღვრელად იქცა, ვინაიდან მხოლოდ ამ ცვლილების შედეგად დაუკავშირდა იგი სახელს. გავიხსენოთ კარგად ცნობილი მხარე ჩვენი აღმოსავლეთი მთიანეთისა: **პირიქითი ხევსურეთი**. ეს მსაზღვრელი ისე ფართოდაა ცნობილი მთაში, რომ ამჟამად საზღვრულის გარეშეც იხმარება.

სწორედ სახელური მსაზღვრელის ფუნქციის მქონეა ი ხმოვანდართული ქვეყნის ნაწილის აღმნიშვნელი სიტყვები და ამ ხმოვნის გარეშე სახელობით ბრუნვაში იგი არც იხმარება. ეს მსაზღვრელი სიტყვები ამ ფორმით სისტემატურად იხმარება ასტრონომიაში, ისტორიასა და გეოგრაფიაში, არქიტექტურასა და ხელოვნებათმცოდნეობაში (**ჩრდილოეთი / სამხრეთი პოლუსები, მთის ჩრდილოეთი / სამხრეთი კალთა, დასავლეთი ნაპირი**,

ეკლესიის / ტაძრის აღმოსავლეთი / დასავლეთი ფასადები, ქვეყნის სამხრეთი საზღვარი...). სხვაგვარად ის სრულფასოვნად ვერ შეასრულებდა გრამატიკულ-სემანტიკურ ფუნქციებს ატრიბუტული მსაზღვრელისას.

რაც მთავარია, ამგვარ შეხამებებში მსაზღვრელ-საზღვრულის სინტაქსური ურთიერთობის პრინციპებია დაცული, რაც ასახულია კიდევ მეცნიერების სხვადასხვა დარგში მომუშავე ჩვენს კლასიკოს მეცნიერთა ფუძემდებლურ ნაშრომებში. გავიხსენოთ, რომ ჯერ კიდევ მე-18 საუკუნეში ამგვარი სიტყვები **-ეთ** სუფიქსით ჯერ კიდევ არ იყო გაფორმებული, რასაც თვალსაჩინოდ მოწმობს ვახუშტი ბატონიშვილის “აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რომელშიც ქვეყნის მხარეთა აღსანიშნავად იხმარება შემდეგი ტერმინები:

აღმოსავალი, დასავალი, ჩრდილო (ან ბლუარი)...

მხოლოდ ოდნავ მოგვიანებით, როცა 1918 წ. თბილისში დაარსდა უნივერსიტეტი, ხოლო მალევე (1921 წ.) შეიქმნა სამეცნიერო ტერმინოლოგიის კომიტეტი **ივანე ჯავახიშვილის** ხელმძღვანელობით, ქვეყნის ნაწილთა აღმნიშვნელი სახელების მსაზღვრელად გამოყენების წესებიც შემუშავდა. ისტორიასა თუ გეოგრაფიაში შექმნილი ყველა იმდროინდელი სახელმძღვანელო (იქნება ის ივ. ჯავახიშვილის “ქართველი ერის ისტორია“ თუ **დავით დონდუას, ლევან მარუაშვილისა** და სხვათა შრომები გეოგრაფიაში) სწორედ ამ წესებს დაექვემდებარა. ეგვე წესები თანამიმდევრულადაა გატარებული ქართულ ენციკლოპედიაში, განმარტებითი და ორთოგრაფიული ლექსიკონების ყველა გამოცემაში, ჩვენს სასკოლო თუ უმაღლეს სასწავლებელთა სახელმძღვანელოებსა თუ კარტოგრაფიულ წყაროებში (რუკებსა და ატლასებში). პრინციპები მწყობრია და ლოგიკურად დასაბუთებული. ამდენად მათი გადასინჯვის საფუძველი არ არსებობს.

შენიშვნა 1. ფუძის სახით აღნიშნული მსაზღვრელები ერთადერთ შემთხვევაში იქნებოდა თავის ადგილას: თუ მსაზღვრელ-საზღვრულის სინტაგმა მთლიანი ზედსართავის მნიშვნელობას შეიძენს, მაშინ ორივე კომპონენტი შეერთდება და კომპოზიტი ფორმას მიიღებს, მსაზღვრელი ნაწილი კი მხოლოდ და მხოლოდ ფუძის სახით უნდა იქნეს გამოყენებული, ასე: **დასავლეთი ევროპა**, მაგრამ: **დასავლეთევროპული ენები** (ცეკვები, ტანსაცმელი და მისთ.).

დ. ქვეყნის მხარეთა აღმნიშვნელი მსაზღვრელები (**სამხრეთი, დასავლეთი** და მისთ.) შეიძლება მდინარეთა სახელებსაც — ჰიდრონიმებსაც განსაზღვრავდეს. ოღონდ განსხვავებული ჰიდრონიმები ოდნავ განსხვავებული ფორმით შეეწყობა ჰიდრონიმებს. ამგვარი მსაზღვრელების საჭიროება მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება გაჩნდეს, თუკი მდინარეებს ერთი და იგივე სახელი ჰქვიათ

და მსაზღვრელებს მათი წარმომავლობის ჩვენება და კალაპოტების გამიჯვნის ფუნქცია ეკისრებათ. ამ შემთხვევაში ქვეყნის მხარეთა აღმნიშვნელი მსაზღვრელები **ნათესაობითში** დადგება. ევროპულ ენებში, მათ შორის რუსულშიც ხმელეთისა და მდინარის მხარეთა აღსანიშნავად მსაზღვრელები ერთი და იმავე ფორმით იხმარება, ქართულში კი ჰიდრონიმები ემიჯნებიან ტოპონიმებს ნათესაობითის ფორმით.

შენიშვნა 2. საინტერესოა, რომ რუსულში გაუმიჯნავია მიწებისა და მდინარეთა სახელები ქვეყნის მხარეთა აღმნიშვნელების მსაზღვრელებად ხმარების მხრივ. შდრ.: **Западняя Сибирь (დასავლეთი ციმბირი), Восточная Сибирь (აღმოსავლეთი ციმბირი)** და **Западняя Двина (დასავლეთის დვინა), Северная Двина (ჩრდილოეთის დვინა).**

ე. ჰიდრონიმებთან დაკავშირებით წამოიჭრა კიდევ ერთი პრობლემა, რომელიც ქართველმა ენათმეცნიერებმა წარმატებით გადაჭრეს. საკითხი ეხება ზოგიერთი ქალაქის დუბლეტურ სახელებს. ისინი გამიჯნულია იმ მდინარეების სახელთა მიხედვით, რომლებზედაც მდებარეობს ესა თუ ის ქალაქი. ამ კონტექსტში ანალოგიური საკითხი იდგა გერმანიის ზოგი ანალოგიური ქალაქის სახელწოდების მიმართაც. გერმანულსა და რუსულში დასახელებულია ჯერ ქალაქი და შემდეგ ის მდინარე, რომლის პირასაც მდებარეობს ეს ქალაქი. თანამიმდევრობა ზუსტად ასეთია: ქალაქის სახელი + წინდებული (-ზე) + მდინარის სახელი. იმაგ., გერმანულში: **Frankfurt an Mein**, შდრ. **Frankfurt an der Oder**; რუსულში: **Куйбышев-на-Волге, Комсомольск-на-Амуре**. მაგრამ, რაკი ქართულში თანდებულოვანი სისტემა გვაქვს, და არა წინდებულოვანი, ეს მოდელი სრულიად გამოუსადეგარი იქნებოდა ქართულისათვის - **“ფრანკფურტი მაინზე”** მოუხერხებელ პასუხს მივიღებდით შესაძლო კითხვებზე: სადა ხარ? სად მიდიხარ? პასუხად უნდა მიგვეღო: **ფრანკფურტში მაინზე** – ორსავე წევრზე სადაობის თანდებულთა (-ში, -ზე) დართვით!

ამ სირთულის მოსახსნელად მოიძებნა ოპტიმალური გზა ასეთი მოდელის გამოყენებით: მდინარის სახელი ნათესაობითში + ქალაქის სახელი + სათანადო თანდებული: **მაინის ფრანკფურტში, ოდერის ფრანკფურტში, ვოლგის კუიბიშევში, ამურის კომსომოლსკში** და ა.შ.

ეს პრინციპი ამჟამად საყოველთაოდაა გაზიარებული და, შესაბამისად, ერთიანად გატარებული სხვადასხვა ავტორიტეტულ საცნობარო წყაროში, მათ შორის: ქართულ ენციკლოპედიაში, ორთოგრაფიულ, განმარტებით თუ ორენოვან ლექსიკონებში,

უმადლესი და საშუალო სკოლის სახელმძღვანელოებსა თუ კარტოგრაფიულ გამოცემებში (რუკებსა და ატლასებში).

3. დასასრულ, საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ბუნებრივი ბარიერების — მთებისა და წყლების — გასწვრივ თუ გადაღმა შექმნილი სივრცობრივი ორიენტირების ამსახველი ობიექტების ქართულად გაფორმების წესი. ვგულისხმობთ, პირველ ყოვლისა, ისეთი დიდ სივრცეთა სახელებს, როგორცაა **ამიერკავკასიის** ტიპის მაკროტოპონიმები. მათთვის მარჯვედ იქნა გამოყენებული რამდენიმე ელემენტი: პრეპოზიციური **იმიერ-**, პოსტპოზიციური **-პირეთი** და სუფიქსი **-ეთ**. მათი მეშვეობით გაქართულდა მთელი რიგი დიდი ტერიტორიების სახელწოდებები, რომლებისთვისაც რუსულში გამოიყენება სპეციფიკური ელემენტები (**При-, По-, За-** თავსართები და **-ье** ბოლოსართი). ასეთი მაკროტონიმებია: **Приднепровье, Приднестровье, Поволжье, Прибалтика, Приуралье...** და ქართულად მათ გადმოსაცემად მარჯვედ მიგნებული ქართულად გაფორმებული სახელები, ერთი მხრით: **ურალისპირეთი, ვოლგისპირეთი, დნეპრისპირეთი, დნესტრის-პირეთი, ბალტიისპირეთი...** მეორე მხრით კი — **იმიერბაიკალეთი** და **იმიერკარპატეთი** და მისთ. (შდრ. **Забайкалье, Закарпатье**). ეს გაქართულებული ტოპონიმები მივიღეთ არსებული **ამიერ-კავკასიისა** და **იმიერკავკასიის** ანალოგიით, რომლებიც, თავის მხრივ, განსხვავდებიან დამრქმევთა პოზიციებით, ამ შემთხვევაში სამხრეთის (საქართველოს) მხრიდან ნაგულისხმები ორიენტაციის გათვალისწინებით. შდრ. ჩრდილოეთის (ევროპული) ორიენტაციიდან ამოსვლით შექმნილი მაკროტოპონიმები: **Transcaucasus** და **Закавказье**).

როგორც ვხედავთ, ტოპონიმთა თარგმნის პრაქტიკა არსებითად ბუნებრივი ობიექტების, მოკლედ რომ ვთქვათ, მთა-ქედებისა და დიდი წყლების მიერ შექმნილი სივრცეების სახელთა ხვედრია. დასახლებული პუნქტების — დიდი თუ მცირე ქალაქების სახელწოდებები პრაქტიკულად უთარგმნელია, თუმცა ეს მათი ეტიმოლოგიზების ხელახალ ცდას ხელს არ უშლის.

Shukia Apridonidze

Toponyms and Norms of the Georgian Literary Language

S u m m a r y

Geographical names, such as the names of natural objects or settlements, are one of the most important issues among the normative problems of the literary language. We can highlight the following issues:

1. Names of sides of the country (west, east, etc.) used as adjectives within toponyms and hydronyms;
2. Spatial orientations according to the natural objects (mountains and waters) and their reflection in terminology and macrotoponymy;
3. Georgian names of countries and elements reflecting settlements within the Georgian territory ('from the village to the world');
4. Georgian terms referring to spatial parameters and their normative usage;
5. Issues concerning the translated and untranslated geographical names in complex toponymy.